

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Az Alföld domborzati képe Szent Gellért korában

Az Alföld a Kárpát-medence közepén elhelyezkedő, mintegy 100 000 km² kiterjedésű síkság, amelyet az Északi-középhegység, az Északkeleti-Kárpátok, az Erdélyi-peremvidék, Déli-Kárpátok, a Dinári-hegység, a Dunántúli-dombság és a Dunántúli-középhegység határol. Feltöltéssel elegyengetett síkság, amelynek felszíne azonban nem egységes, közép és kisformái változatosak, máig magukon viselik a földtörténeti korok során bekövetkezett változások hatásait, a Föld belső, geológiai erőinek, valamint a külső erők geológiai, az éghajlati hatások valamint a vizek és a szél munkájának nyomait, továbbá a növényzeti és az antropogén hatásokat.¹

Bár az Alföld természeti földrajzával foglalkozó szerzők, mivel a Duna völgyét tekintik a tájegység nyugati határának, a folyó jobb partján fekvő Mezőföld, valamint a Dráva menti síkság viszonyait is tárgyalják, magunk részéről mivel történeti földrajzi és településtörténeti leírást kívánunk adni, az általunk vizsgált terület nyugati határaként a Duna folyót tekintjük.²

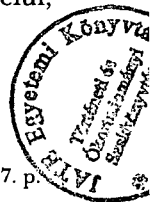
Az Alföld területe az emberi történelem korszakai során általában egyszerre több hatalom érdekszférájába tartozott. Ritkán fordult elő, hogy egy birodalom, például az avar majd pedig a középkori magyar állam egész területét fennhatósága alatt tartotta. Mivel az általunk tárgyalt időszak az önálló középkori magyar állam időszakára esik, a már említett és más Duna-jobbparti területek kivételével az Alföld egész területét vesszük vizsgálatunk alá. Egyúttal röviden áttekinjtük területünknek a földtörténeti harmad- és negyedkorban bekövetkezett változásait, hogy világosan lássuk: hogyan és miként befolyásolhatták a természetföldrajzi feltételek az Alföld településhálózatának és azon belül a városoknak a formálódását. A középkor során és azon belül,

¹ Cholnoky Jenő: *Az Alföld felszíne*. Földrajzi Közlemények, 1910.

² Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Pécs, 1929, 16., 18–19. p.

Bulla Béla–Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Bp., 1947, 196–208. p.

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájféldrajza*. 1. *A dunai Alföld*. Bp., 1961, 11–17. p.

korszakunkban ugyanis a fennálló földrajzi viszonyok jelentős befolyást gyakoroltak a településrendszer kialakulására és a települések képeére.

A földtörténeti harmadkor miocén időszakában (24–17 millió éve) az Alföld legnagyobb része szárazulat volt, amelyet délnyugat felől lassan elöntött a tenger, ennek következtében változatos szigetvilág alakult ki. A miocén kor ún. szarmata emeletének vége felé (12 millió éve) a Kárpát-medence erőteljesen süllyedni kezdett, a környező hegyláncok (Kárpátok, Dinaridák, Alpok) pedig emelkedtek, aminek következtében a szarmata beltenger elzáródott, és tóvá alakult. A medence további süllyedésével (11,5–8 millió éve) a pannóniai időszakban a Pannon-tó egyre kiterjedtebbé vált, ám megindult feltöltődése a hegyek felől, amely hosszú ideig tartott a medence folyamatos süllyedése miatt. Végül a tó feltöltődése a pliocén kor végére (5,5 – 2,5 millió éve) befejeződött, és az Alföld akkumulációs hordalékkúpsíksággá alakult. Kiformálódott vízhálózata is, amely azonban jelentősen különbözött a maitól.³

A földtörténeti negyedkorban, a holocénban az éghajlati tényezők közül, a szél munkája és az antropogén erők, továbbá a növényzet mellett a folyók építő munkája döntő befolyást gyakorolt az Alföld felszínére. Mivel a medence egyes területei kisebb-nagyobb mértékben tovább süllyedtek, a folyók hordalékuk lerakása által nagy hordalékúpokot alakítottak ki. Az általuk lerakott homokos, kavicsos réteg jó vízáteresztő képességével lehetővé teszi máig a hegységek felől érkező vizek felszín alatti áramlását a medence belseje felé és a talajvíz felszín közeli elhelyezkedését, amely a viszonylag csapadékszegény területen az itt élő ember és a növényzet számára sok esetben pótolja az elmaradó vízutánpótlást. Korszakunkban ez tette lehetővé, hogy a felszíni vízfolyásoktól távolabb egy-egy föld alatt húzódó érbe találva bővizű kutat ássanak, illetve a hátságokon, löszpuszta rétegeken csordogáló erek alját kimélyítve vizet nyerjenek.

³ Bulla Béla–Mendöl Tibor: i. m. 210–251. p.

Borsy Zoltán: Az alföldi táj átalakulása. In Rakonczai János–Szabó Ferenc (szerk): *A mi Alföldünk*. Békéscsaba, 1996, 5. p.

Az Alföldre érkező folyók közül nyugaton az Ős-Sárvíz a hordalékkúpját a Mezőföld felől egészen a Bácskáiáig terjesztette. A Duna ekkor ugyanis a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt. A Duna hatalmas hordalékkúpjának csúcsa a Pesti-síkságon helyezkedik el, és Kecskemét vidékén át Csongrád, Szeged irányába tart, ott ellaposodva átnyúlik a Tisza mai vonalán. Mivel a hordalékkúpba a Tisza mélyen bevágta medrét, lehetővé tette a város közvetlen Tisza-partra építését. Ugyancsak a Duna hordalékkúpján helyezkedik el a Bánátban a Duna, a Temes folyó, az egykori Alubunári- és az Illancsi-mocsár területe között fekvő Deliblat, középkori nevén Makszond-homokpuszta.

Az Északi-középhegységből a Zagvától a Hernádig lefutó folyók a Nagyunság területére benyúló és a Tisza vonalán átérő hordalékkúpot emeltek. Északkeleten a Tapolytól a Krasznáig a Kárpátokból lefutó folyók, továbbá a Tisza és a Szamos kiterjedt hordalékkúpot emeltek, amely ugyancsak messze behatolt az Alföld belsejébe. A Berettyó és a Körösök ugyancsak sok hordalékot raktak le, ám a terület erős süllyedése miatt a folyami kúpok meglehetősen alacsonyak maradtak. A Maros hordalékkúpja a Körösök vidékétől az Arankától délre fekvő területekig nyúlt el, alatta pedig a Béga és a Temes építették hordalékkúpjukat. A folyók a hegyekből kilépve és a síkságra érve lerakták durva szemű üledéküket, távolabbra a finomabb szemcséjű homokot, az iszapot és az agyagot szállították. Ez idő tájt a folyók bekalandozták hordalékkúpjukat. Vándorlásuk emlékét őrzi a sok elhagyott meder és fattyúág, mint a Maros esetében a Veker és Kórogy erek árka valamint a Szárazér, a folyótól délre pedig az Aranka medre. Amikor a folyó irányt változtatott, bejárta hordalékkúpja jelentős részét. A hordalékkúpok mellett azon helyeken, ahol a süllyedés nagyobb mértékű volt, mocsaras területek (Bodagköz, Ecsedi-láp, Alibunári-, Illancsi-mocsarak) alakultak ki.⁴

⁴ Borivoje Z. Milojević: *Lesne zaravni i pescare u Vojvodini*. In Matica srpska. Novi Sad, 1949.

Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza*. Bp., 1962, 46–57. p.

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájféldrajza*. 1. *A dunai Alföld*. Bp., 1961, 18–34., 165–293. p.

A Würm-jégkorszak elején (70 000 évvel ezelőtt) új korszak kezdődött a folyók életében. Megkezdődött bevágódásuk hordalékkúpjukba, amelynek következtében megszűnt vándorlásuk, medrüket a továbbiakban csak árterükön belül változtatták. A Duna fokozatosan délre vándorolt, és a korszak végére 20-30 km széles völgysíkot képezve kialakította a mai medervonalát. Hordalékkúpjának formálásában a továbbiakban a szél munkája játszott jelentős szerepet.

Ugyanekkor a Tisza és a Szamos is elhagyta folyásirányát, és a Nyírségből a mai Ér völgyébe tért át, majd 20-22 000 éve a Bodrogtözebe vette irányát, ám innen a tokaji kaput elhagyva még nem a mai irányban haladt, hanem dél felé fordult. A Hajdúhát mellett kanyarogva dél, majd délnyugat felé vette útját.

Ezen mozgás következtében a Nyírség területe is folyóktól mentesé vált. Tehát egyrészt kialakultak az Alföld alapformái, másrészt megindult a folyók bevágódása hordalékkúpjukba, ami azt jelentette, hogy a továbbiakban csak árterükön belül változtatták medrüket. A Würm-korszak utolsó szakaszában bekövetkező lehülés nyomán viszont a gyér növényzet nem tudta megkötni a homokot. A szél hatására elindult a futóhomok mozgása, amely a magasabb helyeken, ahol nem képződött löszös takaró, a későglaciális időszak végéig tarthatott, miközben ugyancsak a szél munkája nyomán egyes magasabb helyeken (pl. Hajdúhát) és az ártereken is a hullóporból jelentős löszmenyiség rakódott le.

A holocén korban, 10 200-tól napjainkig a természeti erők hatására az Alföld domborzati képében gyökeres változás nem következett be. Átalakítást e korban az ember hajtott végre környezete képén, amelynek java része azonban az általunk tárgyalt korszak után valósult meg. Ezen korban jelent meg viszont az a növénytakaró, amely az intenzív földművelés megjelenéséig jellemezte a tájegységet, amely ko-

Pécsi Márton (szerk.): *Magyarország tájféldrajza. 2. A tiszai Alföld.* Bp., 1991, 27–325. p.
Bukurov Branislav: *Sintetička razmatranja geomorfoloških problema na teritoriji Vojvodine.* Novi Sad, 1982. VANU.
Borsy Zoltán: i. m. 5–8. p.

rábban a steppe, majd az erdős steppe és az erdős övezet része lett. Ez utóbbi alakításába azonban az ember már beavatkozott környezetalkító munkájával.⁵

Az általunk tárgyalt időszakra az Alföld alábbi domborzati típusai alakultak ki: medence-peremi hordalékkúp síkság (Pesti-síkság, az Északi-középhegység déli előtere), futóhomokkal borított hordalékkúp-síkságok (A Duna–Tisza közötti homokos hátság, amely Homok, Homokság néven a középkori forrásokban is előfordul;⁶ a Nyírség, amelynek neve ugyancsak középkori eredetű;⁷ továbbá a Delibláti-homokpuszta, amelyet a kortársak Makszondnak, vagy Makszond homokjának neveztek.)⁸

A löszel, löszös köpennyel fedett homokbuckás hordalékkúp síkságnak mondható a Duna–Tisza köze délnyugati része, az Észak-Hajdúhát és a Nagykurság északi fele. A magasabb fekvésű löszel fedett síkságok sorába tartozik a Hajdúhát valamint a Telecska, amelynek keleti része, a Zenta és Ada között húzódó Orompartok, délen pedig a Duna árterébe futó lejtője. Eme tájformának a Tisza bal oldalára szakadt része a Titeli-plató.⁹

Az alacsonyabb fekvésű löszel fedett síkságok sorában találjuk a Maros–Körös köze folyóktól távolabbi, belső területeit, a nagykursági löszös hátat, a Dél-Jászság és a Hajdúság löszös üledékkal fedett része-

⁵ Borsy Zoltán: i. m. 8–15. p.

⁶ Kósa L.–Filep A.: *A magyar nép táj történeti tagolása*. Bp., 1978, 118. p.

Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* 266. p. [továbbiakban: KMTL]

⁷ KMTL. 498. p.

⁸ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp., 1987, 306. p. [a továbbiakban TF]

⁹ Branislav Bukurov: *Geomorfoloski prikaz Vojvodine*. Zbornik Matice srpske. 4. Novi Sad, 5–39. p.

Fábri Nándor: *Zenta földrajza*. Zentai monográfia füzetek. Zenta, 1965.

Branislav Bukurov: *Fizickogeografski problemi Backe*. Beograd, 1975, Odeljenje prirodnomat. nauka Srpske akademije nauka i umetnosti, 43. p.

Kornel Djere–Pavle Tomić: *Opština Kanjiža Geografske monografije Vojvodjanskih opština*. Novi Sad, 1982, 12–54. p.

it továbbá a Temes síkságát.¹⁰ A folyóvízi ártéri síkságok – a folyók melletti néhány kilométernyi szélességű területektől a főfolyótól sokszor 10-20 km szélességben kiterjedő területekig, amelyeket mára a szabályozási munkálatokkal leszűkítettek és leginkább megváltoztattak, – korszakunkban eredeti állapotukban a településhálózat hangsúlyos részét adták.¹¹

A táj domborzati típusainak számbavételét azért végeztük el, mert a települések kialakulásában nagy szerepet játszottak. Nemcsak a hegyvidék és az Alföld találkozására mentén keletkeztek nagyobb települések, amelyek a helyi szerepükön túl közlekedési- és piacközpont szerepet tölthettek be, hanem az egyes domborzati típusok találkozásánál is jelentős települések jöttek létre. Debrecen a Nyírség és a Hajdúhát találkozásánál,¹² Szabadka a Homokság és a Telecska egymásba futása mentén keletkezett,¹³ Szeged a Duna törmelékkúpjának a Tisza árterébe benyúló löszháton, Hódmezővásárhely pedig a Tisza ártere és a löszsíkság találkozási vonalán egy Tisza-meder partján.¹⁴ Mivel korszakunkban a természeti földrajzi tényezők igen fontos szerepet játszottak a települések és a településhálózat kialakulásában, más módon alakult a településhálózat kialakulása. Más módon alakult a településhálózat a folyók mellett, a löszsíkságokon és a homokos területeken.

¹⁰ Blazovich László: *A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje*. Békéscsaba–Szeged, 1985, 17–30. p.

TF. III. 41-42. p.

Borsy Zoltán: i. m.. 16. p.

¹¹ TF. I–III.

Borsy Zoltán i. m. 16. p.

¹² Borsy Zoltán: Debrecen és környékének földrajzi viszonyai. In Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*. I. Debrecen, 1984, 25–27. p.

¹³ Branko Djupurdija: *Subotica i okolina*. Novi Sad, 1987, 9–14. p.

¹⁴ Andó Mihály: A megtelepedés természeti körülményei. In Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. 19–31. p.

Andó Mihály: Hódmezővásárhely természeti földrajza. In Nagy István (főszerk.): *Hódmezővásárhely története. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig*. I. Hódmezővásárhely, 1984, 55–80.

A hivatkozott földrajzi művek szerzői hangsúlyozzák, hogy a negyedkorban az Alföld felszínének alakításában a legnagyobb szerepet az antropogén erő, az ember játszotta. A mintegy 3000 földpiramist, azaz a vaskor nomádjai által emelt kurgánokat (halomsírokat) említik, és hozzáteszik, hogy a magyar állam megalapításával elindult a rendszeres felszín-átalakító munka, ami aztán különösen nagy lendületet vett a török hódoltság ideje után a 19. században. E megállapításokkal alapjában egyetértve úgy érezzük, hogy árnyaltabbá kell tenni a képet.

Véleményünk szerint a középkor embere, azon belül korszakunké is, csak szerény, helyi beavatkozásokat hajtott végre felszínformáló munkája során. Mindenek előtt az árvizekkel szembeni védekezés vagy víznyerés céljából, továbbá gazdasági tevékenységével kapcsolatosan a halastavak és a malmok gátjainak kialakításakor fogott ásót és lapátot, hogy gátat emeljen, vagy árkot ásson. E munkák esetlegességét és meglehetősen ritka voltát példázza: a Körös–Tisza–Maros-közben a forrásokban előforduló 31 tó neve közül csak az egy, Szarvas melletti Ásványtó neve hordozza jelentésében emberi tevékenység nyomát,¹⁵ mindenestre utal arra, hogy ilyen munkálatokat végeztek. A malomgátak és a hidak karbantartását mint kötelezettséget Corvin János előírta gyulai népei számára 1496-ban számukra kiadott privilégiumlevelében.¹⁶

Ez számunkra a kor emberének ugyancsak a helyi jelentőségű, tájat alakító munkájára utal, hiszen az elhanyagolt malomgátak miatt nagy területet boríthat el a víz, az utak, hidak karbantartása pedig ugyancsak földmunkával járt, mert nem egy esetben árokásást, töltést és a víz elvezetését jelentette. A nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató munkálatok a 18. században indultak el. Ilyen volt a Mirhó-fok elzárása Abádszalók mellett,¹⁷ amely a Nagykunság egy ré-

¹⁵ Blazovich László: i. m. 21. p.

¹⁶ Veress Endre (szerk): *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*. Bp., 1938, 31–33. p.

¹⁷ Bellon Tibor: *A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag, 1996, 26–34. p.

szét mentesítette a Tisza kiöntésétől, és ezáltal egész évre állandó lege-
lőt nyertek a gazdák.

Hasonló jellegű vállalkozásnak tekinthetjük a Makó melletti Maros-
kanyar átvágását 1754-ben.¹⁸

A vízépítő munka kezdetlegességének bizonyítéka, hogy a Mirhó-
foknál emelt gátat később áttörte a Tisza, a Maros pedig Makónál víz-
szatért az eredeti medrébe.¹⁹

A valóban tájat átformáló vízszabályozási munkálatok a Temesi bán-
ságban kezdődtek meg, és Claudius Florimund Mercy tábornoknak, a
tartomány katonai parancsnokának a nevéhez fűződik, aki a Bégát Tem-
esvárig csatornáztatta 1728-ban, majd 1745-ben az Alibunári-mocsár
lecsapolásához fogtak.²⁰ Mercy készítette azt a térképet, amely máig
biztos támpontot nyújt számunkra a vízszabályozások előtti állapotok
tanulmányozására. Mivel a munkálatokat nem akadályozták magánér-
dekek, mintegy 100 évvel korábban sikerült azt megvalósítani, amit a
Tisza völgyében majd csak a 19. század második felében értek el. A
műtáj kialakítása, továbbá a telepések agrokultúrája és munkaerkölcse
az alapját biztosította a Bánság 19. századi fellendülésének, amellyel
megelőzte az Alföld többi területét. Számunkra a fentiekből azonban
az fontos, hogy a felszín alakítására a 18–19. század előtti időben nem
gyakorolt döntő befolyást az egyes korszakok embere. Ezért kellő óva-
tossággal a táj középkori állapotára nézve használhatók a vízszabályo-
zások előtt készült leírások és térképek.

A 18. században készült térképek és a földleírások adta lehetőségek
annál is inkább fontosak, mert a 15–16. századi országleírások szerzői:

¹⁸ Tóth Ferenc: Településtörténet – városkép. In Blazovich László (szerk.): *Makó története a kezdetektől 1848-ig*. Makó, 1993, 317–318. p.

¹⁹ Bellon Tibor: i. m. 27. p.

Tóth Ferenc: i. m. 318. p.

²⁰ Böhm Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön története*. II. Pest, 1868, 25–26., 69., 84–87. p.

Griselini: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. 1–2. Wien, 1780, 147–162. p.

Bonfini, Ransanus és Oláh Miklós²¹ még nem tudhatták magukénak a később kialakult szemléletmódot. Ismeretlen volt előttük a bemutatásra kerülő vidék földrajzi formáinak pontos és rendszeres leírása. Mai szemmel nézve inkább ismeretterjesztő útikalauzokat készítettek, amelyekben az érdekességekre hívták fel a figyelmet, és egy-egy hely tárgyalása kapcsán nem mulasztották el, ha lehetségesnek bizonyult, az ókori szerzőkre hivatkozást. Talán fontosabb lehetett számukra, mint az aprólékos leírás. Az Alföldről egyébként rendkívül keveset jegyeztek fel, nem találtak rusztikus világában említésre méltó témát.

²¹ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Bp., 1995, 11–45. p.

Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Bp., 1977, 54–73. p. [Magyar fordítása: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Bp., 1985, 58–79. p.]

Nicolaus Olahus: *Hungaria-Athila*. In *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, XVI. Bp., 1938, 1–34. p. [Magyar fordítása: Oláh Miklós: *Hungária*. Bp., 1985.]